

Анотації

У статті Т.Гаврилюк **“Специфічні особливості дослідження християнського вчення про людину”** здійснений аналіз основних методологічних підходів сучасного релігієзнавства у дослідженні християнської антропології. Показано, що специфічною особливістю дослідження християнської антропології є залежність наукових висновків від світоглядної позиції дослідника та вибору основних методів дослідження.

Ключові слова: феномен людини, християнська антропологія, самотрансценденція, релігійна свідомість.

В статті Татьяны Гаврилюк **«Специфические особенности исследования христианского учения о человеке»** осуществлен анализ основных методологических подходов современного религиоведения в исследовании христианской антропологии. Показано, что специфической особенностью исследования христианской антропологии является зависимость научных выводов от мировоззренческой позиции исследователя и выбора основных методов исследования.

Ключевые слова: феномен человека, христианская антропология, самотрансценденция, религиозное сознание.

*В. Титаренко** (м. Київ)

УДК 2-1

3.4. ПРАКТИКА ДИСКУРС-АНАЛІЗУ В РЕЛІГІЙНИХ КОНЦЕПЦІЯХ МАЙБУТНЬОГО

Необхідність розгляду релігійних концепцій та екскурс в історію започаткування прогностичних вчень пов'язані з тим, що деякі помилки в теорії та практиці прогнозування являють собою рецидиви підходів, що були характерні для минулих рефлексій. Відповідно, слід ґрунтовно ознайомитися з досвідом минулих часів. Однак, сама історія розвитку уявлень про майбутнє, включаючи передісторію й історію розвитку концепцій майбутнього, а також історія розвитку теорії і практики власне прогнозування – це настільки об'ємна тема, що у своєму дослідженні ми обмежимося вузловими моментами, які, на нашу думку, мають вагоме значення або ж не були досліджені раніше у такому ракурсі, а відтак є актуальні для вивчення.

* Титаренко Віта Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Заявлена нами вище тема певною мірою вже досліджувалася. Дані археології й етнографії засвідчують нам, що первісне мислення лише після тривалого розвитку виробило уявлення про минуле й набагато пізніше про майбутнє – як про дещо, відмінне від сьогодення. На ранніх стадіях розвитку суспільства проблема змін у часі, очевидно, взагалі не усвідомлювалася. Навіть пізніші уявлення про низку подій як про каузальний логічний процес були досить неосяжними. Час існував тільки один – сьогодення, потім до нього додався інший – «не минулий або майбутній, а просто «інший»», - як зазначає І.Бестужев-Лада, «відмінний від сьогодення, у якому діяли герої міфів і різні надприродні сили». Однак відтворення цього міфічного часу було тотожним присутньому. На цьому позначався своєрідний презентизм первісного мислення: минуле й майбутнє мислилося подібними сьогодення. Саме тому можна було легко «пророкувати» майбутнє й навіть «впливати» на нього за допомогою магії.

Перш ніж людина виявила, що існує якийсь «інший час», який не тотожний сьогоденню, їй довелося задуматися над можливістю «іншого світу» – світу, який, в свою чергу, тотожний навколишньому, куди «ідуть» покійні. І тільки потім відбувається перехід до конструювання «іншого світу в іншому часі», тобто «іншого майбутнього».

Уявлення про майбутнє формувалися у досить тісному зв'язку з розвитком первісних уявлень людей – тих форм давніх релігійних вірувань, які відомі нам як аніматизм, анімізм, тотемізм, шаманізм, магія тощо від примітивних міфів-казок і фантастичних потлумачень найпростіших явищ природи до міфів, що пояснювали встановлення родових устоїв і звичаїв, походження людини і світу, витворення і пояснення потойбіччя тощо. Як зазначає І.Бестужев-Лада та Г.Наместнікова, «на цій основі сформувалися найдавніші із існуючих – релігійні концепції майбутнього»¹⁰⁶. Відтак необхідність виокремлення «преконцепції» розуміння майбутнього набуває додаткового обґрунтування.

Як усталені концепції майбутнього, що є важливими і сьогодні, постають індуїстсько-буддійсько-джайністська та іудаїстсько-християнсько-ісламська концепції. Виходячи із завдань даного параграфу, спробуємо **розглянути дані концепції через призму методології дискурс-аналізу, викладеної Л.Філіпс і М.Йоргенсен** щодо дискурсу як до аналітичної концепції¹⁰⁷.

Поняття дискурсу стало доволі вживаним впродовж останнього часу, але його значення або розмивається, або ж дефініюється в залежності від контексту. Проте в основному під поняттям «дискурс» розуміють ідею про те, що мова організована у відповідності до ментальних структур, які притаманні

¹⁰⁶ Бестужев-Лада І.В., Наместнікова Г.А. Социальное прогнозирование. Курс лекций. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – С. 87.

¹⁰⁷ Филипс Луиза и Йоргенсен Марианне Дискурс-анализ. Терия и метод. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – С. 220

свідомості людей з різних соціальних сфер. Тобто дискурс – це мова, занурена в соціальний контекст.

Науковий дискурс конституюється як дискурс знання, а релігійний дискурс становить собою дискурс віри. Знання і віра – це епістемічні сутності, змістовна специфіка яких залежить від дискурсивної системи координат, в якій вони реалізуються. Релігійний дискурс домінує над раціональним знанням і при цьому не виключає, а навпаки – припускає наявність знання-одкровення. В ході застосування в дослідженні дискурс-аналізу варто зазначити, що «у сфері релігійної дискурсії істинність розуміється не як відповідність дійсності, а як відповідність вищому, сакральному носію істинності – Тексту, і відповідно операція верифікації, поєднується в єдине ціле з операцією пояснення, носить текстуальний характер відсилання»¹⁰⁸. Відтак, в сфері релігійної дискурсії недоцільним є застосування «логізованих» і раціональних верифікаційних процедур. Наприклад, в науковому дискурсі твердження «Бог створив людину» відноситься до неверифіковуваних, а в рамках релігійного дискурсу це судження розглядається як доведений факт, що відповідає змісту сакрального тексту, а тому є цілком верифікованим.

Отже, для адекватного аналізу епістемологічних параметрів мовної і мисленнєвої діяльності важливою постає вимога чіткої фіксації меж дискурсивної сфери, в якій і здійснюється ця діяльність.

Підтвердження таким судженням знаходимо і в праці Л.Філліпс і М.Йоргенсен, де зазначається, що на, відміну від позитивістських епістемологій, в дискурс-аналізі і соціальному конструктивізмі в цілому відхиляється позиція, що знання може відображати дійсність без викривлення, ґрунтуючись на певних критеріях. Зважаючи, що відсутня загальна думка про те, якими мають бути критерії, застосовні в дискурс-аналізі, зупинимося на застосуванні критеріїв, прийнятих Уетреллом і Поттером – цілісність і плідність, не зважаючи на їх деяку безперечність, оскільки більшість соціал-конструктивістів з ними погодяться. Чи ж розкривати їх повністю?

Отже, в релігійному дискурсі стратегічно окреслюємо межі індуїстсько-буддійсько-джайністського (орієнтального - східного) та іудаїстсько-християнсько-ісламського (авраамічного) дискурсів. Всі наукові підходи в сфері дискурс-аналізу розглядають «дискурс» як деяку сутність, яка може зустрічатися в дійсності. Відтак перед нами постає низка дослідницьких завдань, зокрема прояснення питання: які значення фіксуються в кожному з вищеназваних дискурсів? Які точки дискурсів постають ключовими (тобто такими, що організують інші знаки і надають їм відповідного значення й виключають інші можливі значення).

В здійснюваному аналізі індуїстсько-буддійсько-джайністського (орієнтального) та іудаїстсько-християнсько-ісламського (авраамістського)

¹⁰⁸ Дискурсивные эпистемологические трансформации // Постмодернизм. Энциклопедия. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001 – 1040 с. – С. 239.

дискурсів, спираючись на метод дискурс-аналізу, викладеному Л.Філіпс та М.Йоргенсен¹⁰⁹, важливо врахувати наступні аспекти:

- твердження, що присутні в усіх дискурсах і розглядаються як твердження здорового глузду;
- аспекти світу, яким дискурс надає значення;
- точки, в яких існує відкрита боротьба між різними уявленнями про світ.

В дослідженні застосування методу дискурс-аналізу постає перспективним, оскільки дозволить проаналізувати спочатку релігійний, а в подальшому і науковий дискурси на предмет виявлення *змінних знаків (сигніфікаторів)*, тобто тих елементів дискурсів, які залишаються відкритими.

Для наступного розгляду нам важливо означити також поняття «вузлової точки» і поняття «елементу» в різних дискурсах. *Елемент – це знак, значення якого ще не було зафіксовано*¹¹⁰. Вузлова ж точка – це привілейований знак, навколо якого впорядковуються і набувають значення інші знаки, а всі знаки в дискурсі, зафіксовані шляхом їх розрізнення, виступають моментами.

Наприклад, якщо в релігійному або ще вужче - християнському дискурсі береться слово «тіло», то воно само по собі говорить небагато. Щоб зрозуміти його значення, необхідно помістити його відповідно до інших знаків. Це відбувається через артикуляцію.¹¹¹ Полісемантичність слова «тіло» тоді набуватиме визначеності в релігійному дискурсі, якщо помістити його в словосполучення «тіло і душа». Вузловою ж точкою, або привілейованим знаком в християнському дискурсі є поняття «Бог».

Послугуючись принципом історизму, джерела прогнозування й моделювання майбутнього правомірно шукати ще на ранніх стадіях розвитку людського суспільства. Однак неможливість виокремлення як об'єкту дискурс-аналізу якоїсь усталеної концепції, за її відсутності, спонукає до дослідження цього етапу через призму моделювання, що розуміється в широкому сенсі як особливий пізнавальний процес.

Отже, розбіжності в поглядах на «преконцепцію», як ми її визначали вище, можуть полягати в різних рівнях усвідомлення й розуміння первісних процесів моделювання, що відбувалися, а також в різній оцінці ступеню їх впливу на життя людей і сприйняття їх людською спільнотою.

У первісних суспільствах моделі дійсності, що виражалися в міфологічних, умоглядних образах, відігравали організуючу й охоронну ролі. Так, моделі «бога – охоронця живих», «бога – удачі в полюванні» сприяли благополуччю людей, що вірять у них, вони формували їхнє світосприймання, яке, як показує історія, у свою чергу, впливало на формування ідеологічних поглядів, психології мислення, культурних устроїв тощо. Дотепер є племена,

¹⁰⁹ Филипс Луиза и Йоргенсен Марианне Дискурс-анализ. Терия и метод. – С. 222.

¹¹⁰ Там само. – С. 52.

¹¹¹ Це дія, яка встановлює відношення між елементами так, що їх ідентичність змінюється.

що зберегли власні моделі бачення світу, які здійснюють на весь устрій їх життя настільки сильний вплив, що утримують їх поза цивілізаційним шляхом розвитку людства й об'єктивно визначають їх примітивність, бідність, нещасття.

В цьому контексті можна привести приклад устрою життя племені піраха, дослідженого Д.Евереттом¹¹². До специфіки життя цього племені відносяться найбільшій набір фонем, повна відсутність рахунку, розуміння цілого і частини, колективної пам'яті, поняття родинних зв'язків тощо. Відсутні у цього племені також будь-які міфи чи релігійні вірування. Вся їх метафізика ґрунтується винятково на снах. Ніякого натяку на наявність міфу про творення світу чи людини у цього племені немає. Піраха живуть в теперішньому часі і виключно сьогоднішнім днем. Сам Д.Еверетт не підтримує думку про виняткову примітивність племені. Він вважає, що оскільки культура племені обмежується сьогоднішнім днем і тим корисним, що вони мають сьогодні, то вони практично не переймаються турботами і страхами, притаманними більшості населення нашої планети. Такі люди не потребують Бога.

Варто згадати тут французького етнографа Л.Леві-Брюля, який одним з перших порушив питання про особливий тип первісного мислення й необхідність його аналізу. Він зазначав, що «мислення в суспільствах нижчого типу, яке називається прелогічним, не прагне, насамперед, як наша думка, уникнути протиріччя»¹¹³.

Французький етнограф і філософ К.Леві-Стросс сформулював «неолітичний парадокс», припускаючи, що є два способи мислення - один (архаїчний) пристосований до сприйняття й уяви, інший (сучасний) розгальмований¹¹⁴. Мислитель навпаки намагався показати, що мислення первісної людини за своєю суттю тотожне сучасному, але користується особливими засобами. На його думку, прагнення до впорядкованого уявлення про світ у первісної людини було не менше, ніж у нас. Дикуни мислили й склали класифікації, але використовували оригінальні підручні засоби – метафори, а водночас і ототожнення із тваринним та рослинним світом. Концепція Леві-Стросса зазнавала справедливої критики, у першу чергу через гіпертрофування ним розумової складової. Очевидно, що в архаїчній свідомості переважала емоційна сфера, вселяння й самонавіювання. Зрозуміло, що для нього була характерна й нестримна фантазія. Люди часто не могли розрізнити суб'єктивне та об'єктивне, реальне й ілюзорне, чуттєве й надчуттєве.

Але «прелогічне» «архаїчне мислення» характеризується множинністю моделей світу і принципом загального перетворення, а відтак *можна*

¹¹² Everett Daniel. Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã. – Current Anthropology. – Volume 46. – Number 4. – August-October, 2005.

¹¹³ Леві-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1994. - С. 93-112

¹¹⁴ Див.: Леві-Стросс К. Первобытное мышление. – М.: Республика, 1994 – С. 94-102.

говорити про принцип множинного аналогового моделювання. Таке мислення суперечливе в тому відношенні, що, з одного боку, широко користується бінарними опозиціями для класифікації, а з іншого - не приймає закону виключення третього.

По суті, будь-яка подоба людського мислення, що ґрунтується на використанні умовних позначок або теорій, вже є свого роду моделюванням. Слова – це теж моделі, усні слова – то це звук, письмові слова – це знак. Одне й те ж слово породжує в уяві людини цілу картину. Первісне мислення демонструє витончене понятійне розрізнення для життєво важливих ознак. Індіанці Амазонки знали до 300 найменувань зеленого, а ескімоси - кілька десятків найменувань снігу.

Використання певних символів, знаків, образів, тобто моделей тих речей, подій, явищ, процесів і т.д., серед яких протікає реальне життя й за допомогою яких стає доступнішим, спрощенішим в розумінні – це безумовна необхідність, але життя постійно змінюється, а відтак змінюється, не залишаючись статичною і будь-яка його модель. Вона розвивається, збагачується, змінюється, а також, у свою чергу, впливає на людину.

В основі наукового пошуку й прогнозування також знаходяться моделі, а тому, розглядати релігійні, утопічні, філософсько-історичні та власне прогностичні концепції без, хоча б побіжного, виокремлення і аналізу «преконцепції» майбутнього, недоречно. Такий аналіз невіддільний від джерел наукового осмислення світу.

Логічним тепер постає перехід до розгляду і дискурс-аналізу релігійних концепцій майбутнього.

Відтак перша з названих концепцій – це концепція, яка склалася в першому тисячолітті до н.е. на Сході, з виникненням індуїзму, буддизму, джайнізму. В даному випадку означимо ці релігії дефініцією - релігії «ведичного кореня». Свідомі наявності відмінностей між цими релігіями, а тому поняття вживатимемо операціоналізаційно, в даному дослідницькому контексті.

«Індуїстсько-буддійсько-джайністська» (орієнтальна) концепція є більш розвинутою. Згідно з нею, розвиток історії постає у вигляді постійних змін циклів регресу – від «золотого віку» до «кінця світу». Поняття «кінець світу» формулюється, звичайно, умовно, оскільки циклічність процесу народження і смерті виключає есхатологічність як таку. Оптимальне майбутнє з позицій цієї концепції, що характеризує релігії «ведичного коріння», полягає в тому, щоб за допомогою «добродійної поведінки» позбавитися безкінечного коловороту перевтілень (відвічної сансари) і досягти якісно нового стану. Головною характеристикою сансари є страждання, яке має своїм корінням бажання і пристрасті. Тому всі релігії Індії (індуїзм, буддизм, джайнізм) мають за мету звільнення.

В контексті релігійного дискурсу в індуїстсько-буддійсько-джайністській концепції варто звернути увагу на сигніфікатор (позначник) «думка» (рос. - *мысль*), яка закладена в понятті карма. Так, поняття карма

походить від санскритського слова крі – діяти, всяка дія є кармою. Технічно це слово означає результати дії. В індуїстській філософії говориться про те, що «всі дії, які ми бачимо у світі, всі рухи в людському суспільстві, всі види діяльності навколо нас – це просто результат *думки...*»¹¹⁵. Згідно індуїстської філософії, Всесвіт проявляється, задовольняючи при цьому дві умови – *ім'я* і *форму*. В людському мікрокосмі «неможливе існування жодної хвили мисленнєвої діяльності, ненаділеної ім'ям і формою, а відтак знання мікрокосму дозволить пізнати і макрокосм. Саме тому сама *думка* постає основою для конструювання майбутнього.

Тріада ж «тіло, мова, мислення» є дуже давньою і фіксується не тільки в індійських, а й в ранніх іранських текстах (ті ж гати «Авести» - священного тексту зороастрійців). В буддійській філософській доктрині варто зосередити увагу на четвертій благородній істині – про Восьмиричний шлях, що веде до припинення страждання. Третій етап, етап зосередженості, який є заключним на шляху досягнення нирвани, включає три сходинки: **праведні зусилля**, коли людина прагне концентрації, зосередження, що досягається різними системами психофізичного тренінгу, «направленого на зміну свідомості і перехід із профанного, мирського, сансаричного стану в сакральний стан безсмертя і свободи»¹¹⁶; **праведні думки** – це етап, який характеризується цілісним і всеохопним контролем над усіма психоментальними, і психофізичними процесами при розвитку безперервної усвідомленості; **праведне зосередження** або правильний транс. Досягнення власне *самадхи*, граничної форми споглядання, коли зникають розрізнення між суб'єктом, що споглядає, та об'єктом, який споглядають.

На відміну від буддизму, де кармічне покарання виступає наслідком вольових зусиль, джайнізм розглядав кармічні закони в ширшому розумінні, а саме – в світлі всіх життєвих обставин. Людина відчуває на собі дію цього закону навіть тоді, коли не здійснює самостійного вибору. Єдиним способом вийти із коловороту перероджень вважається досягнення спокою і знання (кавали). Послідовники джайнізму вірять, що душа є всезнаючою, тобто може пізнати все пізнаване (що включає в себе минуле, теперішнє й майбутнє), але її можливості обмежені кармічною обумовленістю¹¹⁷.

Використання нами дискурс-аналізу ґрунтується на принципі, що предметом аналізу постають загальні структури, а мета полягає в абстрактнішому позиціонуванні дискурсів, що циркулюють в суспільстві в певний момент часу або в певній (в нашому випадку релігійній) сфері.

В індуїстсько-буддійсько-джайністському дискурсі сигніфікатор (буквально: визначник, показник) «думка» може розглядатися як основа уявлення про реальність в цьому релігійному дискурсі. При цьому уявлення, в якому не просто відображається те, що є в цій реальності, а й сама ця

¹¹⁵ Четыре йоги / Вивекананда. – М.: Эскимо, 2009. – С. 28.

¹¹⁶ Введение в буддологию: курс лекций. – СПб.: Санкт-Петербург. Философ. общество, 2000. – С. 40.

¹¹⁷ Томпсон Мел. Восточная философия. - М., 2001. – С. 145.

реальність конструюється. Нагадаємо, що реальність (від лат. *realis* — речовинний, дійсний, від *res* — річ, предмет) — філософський термін, який означає те, що існує насправді¹¹⁸. Але окреслення того, що існує насправді, а чого насправді не існує — складне онтологічне питання. Іноді, під «реальністю» розуміють даність об'єктів в найширшому смислі, і говорять, наприклад, про віртуальну реальність.

Пояснимо це на прикладі. Повінь, як явище матеріального світу, фізично сприйняте людиною незалежно від її соціальної, релігійної чи іншої належності, бо тонуть усі, можна описати у різний спосіб. Від опису явища в метеорологічному дискурсі аж до опису його як, скажімо, наслідку поганого чи недостатнього «політичного керівництва» і закінчуючи подачею події як волі Бога, його гніву на людей, а відтак як знак кінця світу, що наближається. Бачимо, що в релігійному дискурсі явище розглядається одночасно і як можливе, і як наперед визначене, цебто як та ж підготовка до кінця світу. Відтак надання значення чому б то не було постає також засобом/методом створення/зміни/конструювання світу. Крім того, дискурс ніколи не буває зафіксованим настільки, щоб не змінюватися із-за різноманітності значень із сфери дискурсивності.

Друга концепція – іудаїстсько-християнсько-ісламська (авраамічна), яка почала складатися в I тисячолітті до н.е. Розгляду цієї концепції нами буде приділено більшу увагу, оскільки розгортання подальшого дослідження фокусується переважно навколо християнського дискурсу. Отже, згідно з цією концепцією, «історія майбутнього» постає у вигляді приходу «спасителя-месії», встановлення «царства божого», настання «кінця світу», «страшного суду», зрештою, знову-таки перехід в якісно новий стан, стан «вічного блаженства» для праведників і вічних мук для грішників. Ідея месіанства постає однією з фундаментальних у релігіях авраамічного коріння. Як зазначає О.Шелудченко у своєму дисертаційному дослідженні, «загальною рисою конструктів самого месіанства в іудаїзмі, християнстві та ісламі є те, що вони мають два виміри – індивідуальний та загально-соціальний»¹¹⁹.

В контексті нашого дисертаційного дослідження зосередимося на загально-соціальному вимірі. Оскільки, і тут погоджуємося із твердженням О.Шелудченко, «Месія є силою соціального перетворення, вирішення саме суспільних (суспільно-політичних) проблем свого часу»¹²⁰, бо ж Месія виступає тією рушійною силою, яка покликана конструювати майбутнє людства. Він виступає не якимось надприродним сотворінням, а своєрідним прообразом справжньої людини, яка змінює світ на основах істинного буття.

У працях М.Вебера достатньо глибоко розкрита роль особистості, яка, на його думку, час від часу зростає, оскільки окремі особистості можуть

¹¹⁸ Философский словарь. Под ред. И.Т. Фроловой. – М.: Издательство полит. литературы, 1991. – С. 386.

¹¹⁹ Шелудченко О.Т. Месіанські ідеї монотеїстичних релігій. Дис. на здобуття наук. ступеня к.філос.н. – К., 2002. – С. 6.

¹²⁰ Там само. – С. 118

впливати на різні історичні ситуації. Тим самим він висуває амбівалентні твердження: роль особистості постійно піддається стереотипізації, рутинізації, традиціоналізації, але, не зважаючи на це, людина повстає проти рутини, стереотипів, традицій. Зробивши спробу розглянути цей феномен через призму культурологічних надбань людини, можемо стверджувати про дію в релігії тих же чинників, які визначають і фізіономіку культури й мають ті ж самі саморегулюючі механізми – стереотип, монотип і архетип¹²¹. Якщо стереотип – це традиційність, то монотип – це певна рухлива структура, яка поляризує середовище на тих, хто сприймає монотип, і тих, хто його не сприймає. Важливою рушійною силою монотипу є яскрава індивідуальність, так званий пасіонарій, харизматична особистість, пророк, месія тощо. Відтак монотип за своєю суттю заперечує стереотип, а стереотип – захищається. Пасіонарні монотипи швидко завойовують послідовників і проходять процес стереотипізації сфер людської діяльності і відносин. Але для релігії характерною, на нашу думку, є ще одна особливість – відбувається сакралізація того пасіонарія, який вказує шлях до майбутнього, окреслює це майбутнє. Історія виникнення і становлення світових (і не тільки) релігій є яскравим тому прикладом.

Через призму філософського-соціально бачення, фактори вичерпності попереднього історичного стану (стереотип) та невизначеності напрямку його майбутнього розвитку є причиною процесів (поява пасіонарного монотипу), що відбуваються як в сфері раціонального (наукового, філософського) осягнення дійсності, так і в сфері ірраціонального (зокрема, релігійного) її освоєння.

В такий період якраз і актуалізуються ідеї месіанства, посилюються настрої актуальної есхатології, з'являються різноманітні месії та пророки як провісники і «конструктори» (будівники) майбутнього. При цьому людина постає тією ланкою, яка поєднуватиме минуле і майбутнє. Вона, діючи в соціумі, зумовлює оновлення світу за принципами, носієм яких вона є сама.

З точки зору науково-філософської рефлексії, людина ця є носієм, реалізатором певної понадіндивідуальної «історичної закономірності»: вона є «історичною особистістю», що необхідно виникає в певний час. З точки зору релігійного підходу, фактором появи такої особистості є також понадіндивідуальна «трансцендентна воля», своєрідні трансакції, які здійснюються в певний момент часу. В такий спосіб відбувається злам існуючого дискурсу і конструювання нового дискурсу майбутнього.

В контексті дискурс-аналізу ми можемо говорити про можливість розгляду розгортання історії релігії як на реалізацію якихось універсальних сутностей – деяких категорій, що є засобами осягнення дійсності і які у нашій свідомості перетворюються на саму дійсність. Грунтуючись на дискурсивних підходах, які складаються із положень філософії лінгвістики

¹²¹ Даниленко В. Стереотип, монотип, архетип у культурних моделях. // Слово і час. – 1994. - № 1. – С. 50-63.

(структуралістської і постструктуралістської), ми сприймаємо реальність через посередництво мови.

Отже, месії, пророки з таких позицій створюють уявлення про реальність, яка не тільки відображає те, що в ній є, але й конструює його. Це зовсім не означає, що самої реальності не існує. Це скоріше означає те, що реальні тільки значення і уявлення про неї. Звичайно, що існують і фізичні об'єкти, але вони набувають значення тільки завдяки дискурсу.¹²²

Засоби, якими користується філософія та релігія, відрізняються, але, на нашу думку, подібним є те, що сформований інструментарій, виникнувши за конкретних суспільно-історичних умов, використовується у подальшому для рефлексії процесів, що мають іншу конкретно-історичну природу. Для філософії (соціальної) – це категорії (“розвиток”, “історія”, “суспільство”, “трансформація”), для релігії - догмати, фундаментальні образи та уявлення (зокрема “кінець світу”, “месія”). І в першому, і в другому випадку вони завжди змістовно не повні, оскільки розвиток суспільства принципово відкритий процес: він є тією безкінечністю, в якій кожне покоління формує свою діяльність, самовизначаючись до себе як до конкретного феномена. Тому ідеї месіанства будуть і в подальшому завжди ареною, на якій стикатимуться різні тлумачення.

Єдність месіанських уявлень в іудео-християно-ісламському дискурсі є проявом спільності історичного процесу, в якому вони формувалися, спільності принципів соціального буття, його циклічного характеру. Це дозволяє нам виокремити і зафіксувати сигніфікатор «думка» в іудейських, християнських та ісламських текстах як основу конструювання майбутньої реальності.

В Торі (П'ятикнижжі Мойсеевому) варто звернути увагу на Десяту заповідь, яка звучить наступним чином: «Не жадай дому ближнього свого, не жадай жінки ближнього свого, ані раба його, ані невільниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого!» (Переклад з рос. – В.Титаренко)¹²³.

Заслугує ця заповідь на увагу тому, що в ній по суті забороняється жадібність. Не фізичні дії, як у перших дев'яти заповідях, оскільки злочинні дії спричиняли переслідування й судовий процес, а бажання – як мисленева діяльність. А відтак з позицій дискурс-аналізу, це уможливило дослідження сигніфікатора «думка» як основи конструювання майбутнього. Дійсно, виникає питання: як переслідувати тільки за думки? Тому цю заповідь можна розцінювати як наділену своєрідною терапевтичною природою. «Жадібна думка» конструє реальність, в якій проявляються негативні риси людини.

¹²² Филипс Луиза и Йоргенсен Марианне. Дискурс-анализ. Терия и метод. – С. 25.

¹²³ Шмот 20 Итро. Тора (Пятикнижие Моисеево). Редактор русск. перевода П.Гиль / Под общ. ред. Проф. Г.Брановера. – «Шамир» Иерусалим*5753*1993*Москва. – «Арт-Бизнес-Центр». – С.399. Прим. З невеликими відмінностями ця ж заповідь звучить в кн. Дварим 5, Ваетханан. – Там само. – С. 973.

Відтак усунення, знищення, ліквідація цього фактору здатні переформатувати майбутнє як на індивідуальному, так і на колективному рівнях.

В Євангеліях також йдеться про те, що гріхом є не тільки в такий спосіб класифіковані дії, а й думка. Якщо звернутися до Нагорної проповіді, то її складові носять характер етичних вимог і зміст блаженств – есхатологічний, але важливим постає момент усунення джерела спокуси. Згідно так званої екзистенціальної концепції, Ісус прагнув змінити насамперед установки людей, а не їхні вчинки. Але ж установки – це результат, знову ж таки, мисленневої діяльності. В Євангелії від Матвія говориться: «А я кажу вам, що кожний, котрий гнівається на брата свого без причини, підлягає судові; а хто скаже братові своєму: рака, підлягає синадзіоні; а хто скаже: Безумний! – підлягає адському вогню» (Мт. 5:22). Тобто, ми знову віднаходимо підтвердження ідеї, що сигніфікатом «думка» постає основою конструювання майбутнього. Відповідно й вимога, сформульована в четвертій заповіді: «Не чини перелюбу!» принаймні в християнській культурі означає, що здійснення «любоводії» з об'єктом протилежної статі припускається лише після укладення шлюбу. При цьому навіть уявне захоплення (мисленнева діяльність, «думка») іншим об'єктом протилежної статі вважається гріхом.

В ісламі теж звертається увага на ключову роль думки, хоча й менш виражено. В хадисах¹²⁴, зокрема Декларації про те, що Аллах, Преславний Він і Превознесений, поставив Його рабам тільки виконувати обов'язки, знаходимо (переклад авторський): **125.** Абу Хурайра сказав: «Коли спустилося: «Аллахові належить те, що на небесах і те, що на Землі; чи відкриєте ви те, що у вас у душах або приховаєте це - Аллах розрахується з вами за все; і вибачає Він кому бажає й карає кого бажає, адже Аллах над всякою річчю Потужний». Він сказав: «Це сильно (притисло) супутників Посланника Аллаха, і вони прийшли до Посланника Аллаха, опустилися на коліна й сказали: «Так, Посланник Аллаха, ми були обкладені (зобов'язанням виконання) діянь, які нам під силу - молитва, пост, боротьба, милостиня й от, на тебе спустився цей аят і ми не в змозі його виконати.» (Мова йде про неможливість, на думку сахабів, постійного контролю над перебігом своїх думок, тих, що навіює сатана, нехай Аллах захистить нас від нього й саме цей контроль ставився мусульманам в обов'язок у даному аяті - п.п.).¹²⁵

В тексті хадісів «Про вступ в Іслам Амра Ібн Абаси» зустрічаємо наступне: **832.**.... Я сказав (Ікріма – Авт.): «... І якщо він встане, помолиться, подякує Аллахові, вихвалить Його й пославить Його як належно і, (при

¹²⁴ Основний елемент Сунни – *хадис* (араб, новина, вістка, оповідь), повідомлення із життя Мухаммада, переказ про його слова і дії, які стосуються різних *релігійно-правових аспектів* життя мусульманина.

¹²⁵ Декларация о том, что Аллах, Преславлен Он и Превознесен, вменил Его рабам только исполнимые обязанности. (125)

цьому), у його серці буде тільки думка про Одного Аллаха, то після цього він стає точно таким же (чистим) від гріхів, як у день, коли його народила мати»¹²⁶

В контексті нашого дослідження можемо виснувати, що сигніфікатор «думка» як основа конструювання майбутнього в релігійному дискурсі має спільне розуміння в різних релігіях. Крім того, в іудео-християнсько-ісламській традиції це поняття набуває ширшого розуміння і пов'язується з пророцтвом і месіанством, оскільки саме останні виступають провозвісниками і конструкторами нової реальності – майбутнього. Тут варто погодитися з дослідницею месіанства О.Шелудченко в тому, що «в іудаїзмі та ісламі більшою мірою виражений соціально-прикладний аспект приходу месії, ніж це має місце у християнстві. Християнська релігія у цьому плані не є спрямованою на вирішення завдань розвитку якогось певного соціуму, поставання якоїсь соціально-політичної утопії. Новий стан світу тут не є поставанням якоїсь земної справедливості. Дії Месії для іудеїв – виконання обіцянки перед стороною, що дотрималася умов угоди, для християн – розкриття тайни існування оновленого світу, провозвісником якого був Ісус. Для прибічників ісламу прихід Месії це – насамперед встановлення політичного правління Аллаха на всій Землі»¹²⁷

Отже, якщо говорити про принципову відмінність між науково-філософсько-світоглядною побудовою і релігією, то перша – передбачає принципову можливість та необхідність знання людиною таких умов та часу суспільної трансформації, а релігія не передбачає необхідності попереднього знання про умови та час приходу історичної особистості, даючи лише систему уявлень про ознаки його появи. Відтак, такою системою уявлень і постає відповідний дискурс та моменти дискурсу, тобто ті значення, які закріплені постійно і які переносяться людьми відповідно до їх потреб.

В цьому контексті ілюстративним постає структурно-функціональний аналіз тих складових есхатології, які вважаються спільними для всіх протестантів, здійснений українським релігієзнавцем В.Докашем в фундаментальному дослідженні християнської есхатології. «Християнська есхатологія, - як зазначає дослідник, – це доктрина останніх подій чи «вчення про те, що трапиться наприкінці»¹²⁸. Свої висновки християнська есхатологія будує саме на тому, що Біблія сприймає історію як лінійний рух до кінцевої мети (на відміну від східної моделі, де циклічність виключає есхатологічність). В даному випадку закріплені «моменти дискурсу» дозволяли постійно переносити дату кінця світу чи пришествя месії, без особливого порушення догматичної цілісності того чи іншого релігійного вчення.

Отже, передбачення майбутнього (щодо релігійного дискурсу вживання терміну «прогнозування» видається некоректним, оскільки прогнозування – це наукова категорія), як його конструювання, планування тощо в

¹²⁶ О вступление в Ислам Амра Ибн Абасы (832).

¹²⁷ Шелудченко О.Т. Месіанські ідеї монотеїстичних релігій. – С. 118.

¹²⁸ Докаш В.І. Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації: Монографія. – Київ-Чернівці: Книги – XXI, 2007. – С. 148.

метафоричному вигляді присутнє практично в усіх релігіях, а вище ми вже підкресливали конструктивістську властивість дискурсу.

Звертаючись до витоків релігії, можна переконатися, що така ідея існувала умовно «завжди». Мається на увазі ранній етап еволюційного розвитку людства (в його давніх релігійних формах) з притаманним йому архетипічним типом мислення, який в параграфі виокремлено як «преконцепція» майбутнього. Один із принципів магії, відомий як принцип наслідування, формулюється як «подібне притягає подібне». Відтак цей принцип магії постає ілюстрацією презентизму первісного мислення, коли подібним чином мисляться минуле й майбутнє. Саме тому вважалося, що можна було легко «пророкувати» майбутнє й навіть «впливати» на нього. Явище презентизму передбачається і враховується теорією прогнозування і називається «рецидиви презентизму первісного мислення».

Із часів завершення свого формування релігійна есхатологія (вчення про «кінець світу») не дала нічого суттєво нового. Однак не варто недооцінювати значення релігійних концепцій майбутнього. Релігійно-філософська думка прадавніх виробила цілий комплекс ідей, що дожили до наших днів: ідеї «воздаяння» у загробному світі згідно поведінці людини при житті, провіденціалізму (божественного провидіння, що цілеспрямовано визначає хід подій незалежно від волі людини), месіанізму (сподівання на прихід «рятівника-месії», який радикально змінить на краще існуючі порядки) тощо. Релігійні концепції майбутнього зіграли важливу роль у соціальній боротьбі минулих тисячоріч і вплинули на еволюцію утопізму й різноманітної філософії історії, а також сприяли розумінню деяких напрямків сучасної футурології.

Месіанство ж постає тією категорією релігійної свідомості в авраамічних релігіях, за допомогою якої вона рефлексує невідповідність історично усталених форм суспільного життя тим новим духовно-практичним засадам, які постають з перебігом часу. Завдяки існуванню цієї категорії суспільна свідомість (однією з форм якої є релігія) здатна осягнути необхідність входження в нову систему уявлень, остаточного відокремлення від минулого, зберігаючи при цьому досвід духовного освоєння світу. Істотним є те, що усвідомлення це передбачає необхідність для такого переходу творчого акту з боку людини, людської особистості (а не дії якоїсь понадлюдської абстрактної сили).

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що розгляд релігійних концепцій та екскурс в історію прогностичних вчень зумовлений тим, що деякі помилки в теорії та практиці прогнозування становлять собою рецидиви підходів, характерні для минулих рефлексій. Тому для розуміння презентизму первісного мислення ми вважали за необхідне означити, виокремити і проаналізувати «преконцепцію» майбутнього, основний зміст якої полягає у своєрідній «підготовці» виникнення релігійних концепцій «ведичного» та авраамічного коренів майбутнього.

Фактор вичерпаності попереднього історичного стану та невизначеність вектору його можливого майбутнього розвитку спричинює появу пасіонарного

монотипу – пророків, месій, провидців. З точки зору релігійного підходу фактором появи пасіонарної особистості є понадіндивідуальна «трансцендентна воля», своєрідні трансакції, які здійснюються в певний момент часу. Таким чином, в ці історичні моменти відбувається злам існуючого дискурсу, створюється нове уявлення про реальність, яке не тільки відображає те, що в ній є, але і конструює новий дискурс майбутнього.

В ході конструювання нового дискурсу майбутнього відбувається сакралізація того пасіонарія, який вказує шлях до нього, малює це майбутнє. Історія виникнення і становлення світових (і не тільки) релігій – яскравий тому приклад.

В ході здійсненого дискурс-аналізу релігійних концепцій виокремлено і зафіксовано сигніфікатор «думка», який виступає основою конструювання реальності і майбутнього в релігійних концепціях. Своєрідне усунення, знищення, ліквідація цього фактору (як в релігіях «ведичного коріння»), а чи ж його очищення (як в релігіях авраамічного кореня), яке в різних релігіях проявляється по-різному, натомість має одну мету - прагнення переформатувати майбутнє як на індивідуальному, так і на загально-соціальному рівнях.

А н о т а ц і ї

У статті **В.Титаренко «Практика дискурс-аналізу в релігійних концепціях майбутнього»** виокремлено «преконцепцію» розуміння майбутнього, яка є характерною для давніх форм релігійних вірувань. Результатом застосування дискурс-аналізу до релігійних концепцій майбутнього стало виокремлення сигніфікатора «думка» як основи конструювання майбутнього в релігії.

Ключові слова: *індуїстсько-буддійсько-джайністська концепція, іудаїстсько-християнсько-ісламська концепція, дискурс-аналіз, прекоцепція, сигніфікатор.*

В статті **В.Титаренко «Практика дискурс-анализа в религиозных концепциях будущего»** сформулирована и проанализирована «преконцепция» понимания будущего, характеризующая ранние формы религиозных верований. Результатом же применения дискурс-анализа к религиозным концепциям будущего стало выделение сигнификатора «мысль», как основы конструирования будущего в религии.

Ключевые слова: *индуистско-буддийско-джайнистская концепция, иудео-христиано-исламская концепция, дискурс-анализ, прекоцепция, сигнификатор.*